

Andreas Åkerlund¹

Svenska lektorer i Nazityskland – Biografier som förklaringsansats

Under perioden 1933-1945 var ett antal svenska akademiker anställda som lektorer i svenska språket och svensk realia vid tyska universitet. I mitt pågående avhandlingsprojekt kommer jag att undersöka vilka motiv dessa personer hade för att anta en tjänst i den nationalsocialistiska staten: varför valde svenska akademiker att flytta till och undervisa i ett land där universiteten utsattes för ideologiska påtryckningar och där judiska och kommunistiska anställda avskedats av regimen? Anledningarna kan vara många och denna fråga kan därför endast besvaras utifrån de enskilda lektorernas biografier. Jag kommer i mitt paper att utgå från Åke Ohlmarks (lektor i Tübingen 1936 och i Greifswald 1941-1945). Med hjälp av exempel ur Ohlmarks biografi kommer jag sedan att behandla faktorer som rent allmänt gjorde ett arbete i det nationalsocialistiska Tyskland attraktivt för en svensk akademiker, men även de rent individuella händelser i Ohlmarks liv som ledde fram till hans tjänstgöring i Tyskland.

Det biografiska perspektivet är nödvändigt för att fullt ut förstå varför viss svenska akademiker valde att tjänstgöra vid tyska universitet under perioden 1933-1945. Med biografiskt perspektiv avser jag en forskning som ställer den enskilde aktören, eller personen i centrum för intresset. Däremot anser jag det inte nödvändigt att skriva en klassisk biografi, det vill säga en levnadsteckning, för att besvara ovan nämnda fråga. Det räcker med att belysa de delar av och händelser i en persons liv som hade betydelse för beslutet. Jag kommer att hämta argument för denna tes ur Åke Ohlmarks akademiska karriär.

Allmänna aspekter på svenska akademikers förhållande till Tredje Riket

För att förstå en enskild persons val att flytta till och arbeta i en diktatur som den nationalsocialistiska måste de allmänna förutsättningarna för en positiv inställning till landet ifråga klargöras. Jag skulle framför allt vilja framhäva följande tre faktorer som gjorde svenska akademiker positivt inställda till att tjänstgöra i Nazi-Tyskland:

1. Det tyska inflytandet på den svenska kulturen och framför allt universitetsvärlden innan 1933 var starkt. Tyska var första främmande språk i skolorna och inom många vetenskaper hade språket den ställning engelskan har idag.

¹ Doktorand, Historiska Institutionen, Uppsala Universitet, andreas.akerlund@hist.uu.se. Paper framlagt vid Session 3 "Biografien och berättelsen som forskningsstrategi" vid konferensen "Pedagogikhistorisk forskning – Kultur, makt och utbildning", 28-29 september 2006 i Stockholm.

2. Sympatier med nationalsocialistiska idéer, till exempel antikommunism, och med den politiska och samhälleliga utvecklingen i det nya Tyskland var vanliga inom framför allt de övre klasserna i Sverige. Många svenskar ansåg att Versailles-freden var orättvis och onödigt hård. Dessutom verkade Hitler och NSDAP stabilisera ett Tyskland som dels hade genomgått en ekonomisk depression och vars politiska liv hade präglats av politiska motsättningar och en instabil demokrati.
3. Även på 1930- och 1940-talet var konkurrensen om fasta tjänster inom den svenska universitetsvärlden hård. En tjänst som utlandslektor var både ett säkert och meriterande jobb, som gjorde det möjligt att fortsätta ägna sig åt vetenskaplig produktion samt att knyta internationella kontakter.

Åke Ohlmarks liv kan användas för att illustrera detta resonemang. Han föddes 1911 i Kristianstad och tillbringade större delen av sin uppväxt i Malmö. Familjen tillhörde medelklassen och hade många tyska kontakter, framför allt via faderns arbete. Ohlmarks tillbringade bland annat sommarlovet 1925 hos tyska bekanta till familjen som bodde i en by i Mecklenburg.²

Politiskt kan Ohlmarks betecknas som konservativ och framför allt som fientligt inställd till kommunismen i allmänhet och Sovjetunionen i synnerhet. Han hade som ung varit med i högerns ungdomsförbund SNF, vilket han dock lämnade innan förbundet radikaliserades och bröt kontakten med moderpartiet. Från och med 1941 var Ohlmarks medlem i Riksföreningen Sverige-Tyskland vars uttalade mål var att öka förståelsen för det nya Tyskland i Sverige. Han var dock aldrig särskilt aktiv i föreningens arbete och skrev till exempel aldrig för föreningens tidskrift.

Åke Ohlmarks studerade nordisk filologi och religionsvetenskap i Lund och promoverade 1937 på den religionsvetenskapliga undersökningen *Heimdalls Horn und Odins Auge*.³ Redan titeln speglar det faktum att avhandlingen är skriven i en vetenskaplig kontext som var mycket präglad av den tyskspråkiga vetenskapliga traditionen. Både inom den svenska religionsvetenskapen och den nordiska filologin, speciellt den del som behandlade tidigt nordiskt material, spelade tysk forskning en framträdande roll. Ohlmarks hade utmärkta språkkunskaper och var lektor för svenska i Tübingen 1933-1934, i Reykjavik 1935-1936 och i Greifswald 1941-1945. Under sin tid på de olika lektorsposterna publicerade han flera mindre vetenskapliga undersökningar, oftast med anknytning till det aktuella landet, och det är uppenbart att han såg sina lektorsuppdrag som ett steg på vägen i en akademisk karriär.⁴

² Ohlmarks, Åke, *I paradiset. Levnadsminnen I*, Uddevalla 1965.

³ Ohlmarks, Åke, *Heimdalls Horn und Odins Auge. Studien zur nordischen und vergleichenden Religionsgeschichte. Erstes Buch (I-II). Heimdallr und das Horn*, Lund 1937.

De personliga kontakterna – Ohlmarks i Greifswald

Jag ska gå in lite närmare på tiden som föregick Ohlmarks tid som lektor i Greifswald. De faktorer som nämnts ovan beskriver ju egentligen bara någonting man skulle kunna kalla de historiska, mentala förutsättningarna för Ohlmarks beslut att migrera. Vad de däremot inte förklarar är varför just han hamnade i just Greifswald år 1941.

Ohlmarks promoverade som sagt 1937 dock med ett för lågt betyg för att få docentkompetens. Boken möttes även av hård kritik inom den svenska religionsvetenskapen, samtidigt som recensionerna i tyska tidskrifter var positivare. Samma år dog professorn i nordisk filologi, Emil Olson, som hade varit Ohlmarks handledare och mentor. Därmed försvann Ohlmarks möjligheter till anställning på institutionen för nordiska språk. Under de följande åren fortsatte Ohlmarks att studera samtidigt som han skrev en andra bok. *Studien zum Problem des Schamanismus*⁵ kom ut 1939, men även denna gång förvägrade universitetet i Lund Ohlmarks den efterlängtade docentkompetensen. Hans sociala situation var alltså inte den bästa utan han var en arbetslös akademiker vars möjligheter till anställning var ytterst små.

Det är i detta sammanhang Ohlmarks, i alla fall ytliga, engagemang för ”det nya Tyskland” och flytten till Greifswald ska ses. Någon gång i slutet på 1930-talet, eller eventuellt i början av 1940 gick Ohlmarks med i Svensk-Tyska Akademiska Förbundet, samt i Riksföreningen Sverige-Tyskland.⁶ Ohlmarks var även medlem i forskningssällskapet ”Odal” som ägnade sig åt fornsvensk och forngermansk kultur och religion. Både Sverige-Tyskland och Odal leddes av teologiprofessorn Hugo Odeberg, en person som skulle bli mycket viktig för Ohlmarks karriär.

Hugo Odeberg hade blivit professor exegetisk teologi 1933 efter Erling Eidem. Han var specialiserad på judisk mystik och gamla judiska texters betydelse för bibeltolkningen.⁷ I slutet av 1930-talet knöt Odeberg många kontakter inom tyskkristna⁸ kretsar i det nationalsocialistiska Tyskland. Bland annat var han bekant med Gerhard Kittel som var knuten till ”Forschungsabteilung Judenfrage” vid ”Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands” i München, men framför allt underhöll Odeberg kontakter med de tyskkristna teologerna Walter Grundmann och Wolf Meyer-Erlach vid universitetet i Jena och det forskningsinstitut för undersökning och radering av det judiska inflytandet

⁴ Några exempel är: Ohlmarks, Åke, ”Isländska hov och gudahus”, i: *Bidrag till nordisk filologi tillägnade Emil Olson den 9 juni 1936*, Lund 1936, s. 339-355. Samt: Ohlmarks, Åke, ”Totenerweckung in Eddaliedern”, in: *Arkiv för nordisk filologi* 52, 1936, s. 264-297.

⁵ Ohlmarks, Åke, *Studien zum Problem des Schamanismus*, Lund 1939.

⁶ För dessa organisationer se: Oredsson, Sverker, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, Lund 1996, s. 46-53.

⁷ Jfr Kronholm, Tryggve, ”Odeberg, Hugo”, i: *Svenskt biografiskt lexikon XXVIII*, Stockholm 1992-1994, s. 1-5. Det bör nämnas att artikeln är väldigt apologetiskt skriven och att alla referenser till Odebergs antisemitism, arbete för Riksföreningen Sverige-Tyskland samt hans kontakter med de ”tyska kristna” har utelämnats.

⁸ De ”tyska kristna” (Deutsche Christen, ofta förkortat DC) var en organisation inom den tyska evangeliska kyrkan som stödde NSDAP och propagerade en folkkyrka som skulle bygga på principerna ”blod” och ”ras”. Den tyskkristna ideologin

på kristendomen som Grundmann ledde i Eisenach.⁹ Ohlmarks kom alltså i kontakt med tyskkristna kretsar via Odeberg. Han deltog tillsammans med Odeberg vid ett flertal konferenser i Tyskland som ordnades av teologer med nazistsympatier.¹⁰

Dessa kontakter kom att spela en framträdande roll när Ohlmarks ansökte om den tjänst som lektor vid universitetet i Greifswald som blev vakant 1941. Wolf Meyer-Erlach skickade då ett rekommendationsbrev till det tyska utbildningsministeriet (Reichserziehungsministerium) samt till det nationalsocialistiska universitetslärarförbundet (NS-Dozentenbund) i vilket han intygade att Ohlmarks var en del av ”Sveriges Nationella Front”, att han hade en ”Pangermansk världsåskådning” samt att han engagerade sig för det nya Tyskland av egen övertygelse.¹¹ I vilken mån Meyer-Erlach talade sanning vet vi inte, men det är också av underordnad betydelse. Viktigare är att Meyer-Erlach såg till att ge Ohlmarks en sorts ideologisk legitimitet; en nödvändighet för den som ville ha en högre tjänst i Nazi-Tyskland.

Ohlmarks fick alltså stöd från en hög representant från de ”tyska kristna”, trots att han varken var särskilt kristen eller politiskt aktiv i någon högre grad. Snarare verkar det som om Ohlmarks såg ett engagemang för de tyska kristna som en möjlighet att fortsätta vara aktiv inom den akademiska världen, om än i det nationalsocialistiska Tyskland. Denna tolkning stöds av att Ohlmarks höll inte mindre än 54 föredrag inom ramen för det ”avjundningsinstitut” Grundmann och Meyer-Erlach ledde i Eisenach.¹² Däremot visar en analys av dessa föredrag (som föreligger i tryckt form), att Ohlmarks inte övergav vetenskapligheten och inte anpassade sina forskningsresultat för att passa in i en nationalsocialistisk eller tyskkristen ideologi.¹³ En motsägelse som endast kan förklaras med att Ohlmarks använde sig av sina tyskkristna kontakter i karriärsyfte, men inte var beredd att politisera sin vetenskap och därmed skada sitt vetenskapliga renommé.

Slutsatser

Som vi har sett är det en kombination av faktorer som gör att Åke Ohlmarks får tjänsten som lektor i Greifswald. På ett mer allmänt plan var han positivt inställd till Tyskland som land och den tyska

var antisemitisk och centrerad kring idén om en ”arisk” Jesus. Se vidare: Bergen, Doris L., *Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich*, Chapel Hill & London 1996.

⁹ För Grundmann, Meyer-Erlach och ”Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben”, se t.ex. Heschel, Susannah, ”Theologen für Hitler”, i: Leonore Siegele-Wenschkewitz (Hg.), *Christlicher Antijudaismus und Antisemitismus*, Frankfurt am Main 1994, s. 125-170. Eller: Schenk, Wolfgang, ”Der Jenaer Jesus. Zu Werk und wirken des völkischen Theologen Walter Grundmann und seiner Kollegen”, i: Peter von der Osten-Sacken (Hg.), *Das mißbrauchte Evangelium. Studien zur Theologie und Praxis der Thüringer Deutschen Christen*, Berlin 2002, s. 167-279.

¹⁰ Här kan framför allt konferenserna som anordnades i Weissenfels av ”Odal” och Grundmanns förening ”Germanentum und Christentum” nämnas. Den första hölls 4-8 november 1941 och den andra 7-13 oktober 1942.

¹¹ Marell, Anders, ”Åke Ohlmarks – schwedischer Lektor, Nazimitläufer und/oder Geheimagent?”, i: *Germanisten 3, nr 1-3*, 1998, s. 93-100, s. 95.

¹² Detta enligt en åttasidig arbetsrapport från „Instituts zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben“ för åren 1942/43. Landeskirchenarchiv Eisenach A 921, fol. 70.

kulturella och vetenskapliga traditionen. Politiskt uppskattade den högerkonservative Ohlmarks nationalsocialismens antikommunism samt även den ”dådkraft” den nationalsocialistiska rörelsen uppvisade.¹⁴ På det vetenskapliga planet hade den tyska religionsvetenskapen emottagit hans verk på ett mycket positivare sätt än den svenska. Med tanke på Ohlmarks prekära sociala och ekonomiska situation under åren efter promotionen måste en flytt till ett fast arbete i Tyskland ha framstått som ett intressant alternativ till arbetslöshet i Sverige.

Det här är faktorer som med stor sannolikhet återfinns även i andra lektorers biografier – i alla fall den positiva inställningen till tysk kultur och vetenskap samt en högerkonservativ eller till och med nationalsocialistisk inställning. Däremot är Ohlmarks kontakter med och stöd från nationalsocialistiska teologer, både svenska och tyska, en högst individuell faktor, utan vilken han knappast hade fått lektoratet i Greifswald. Detsamma kan sägas om den svaga position han hade vid universitetet i Lund. Det lär alltså inte finnas en förklaring till varför svenska akademiker valde att arbeta som lektor vid ett tyskt universitet under perioden 1933-1945. Även svaret på frågan hur och via vilken typ av kontakter de hamnade i Nazi-Tyskland kommer att vara individuellt. På grund av detta är ingående undersökningar av de enskilda lektorernas biografier det enda sättet på vilket denna typ av frågor kan besvaras.

¹³ För en analys av dessa föredrag se mitt magisterarbete: Åkerlund, Andreas, *Åke Ohlmarks in der deutschen Religionswissenschaft zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin 2004, s. 65-68.

¹⁴ Så till exempel i en artikel i ”Lundagård”, där Ohlmarks ställer upp den nationalsocialistiska ungdomsrörelsen som ett positivt motexempel mot de vänsterinriktade ”kulturradikalerna” vid universitetet i Lund: Ohlmarks, Åke, ”De negativistiska kulturessayisterna”, i: *Lundagård* 14, nr 6, 1933, s. 118.